

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДУАЛІЗМУ В ЗАРУБІЖНИХ ЕТНОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ХІХ – ХХ СТ.

Причина виникнення дуалістичних міфів та дуалістичних релігій здавна цікавила дослідників, але детально була розглянута після оформлення антропології, етнології, фольклористики, завданням яких стало вивчення генези, змісту, структури, динаміки та функціонування культури і джерел соціокультурного досвіду. Дуалістичні опозиції мають багато варіантів на всіх культурних рівнях і в багатьох релігіях, від первісних до “великих релігій”, таких, як християнство, буддизм, грецька релігія, іудаїзм, іслам та інші. Дуалізм або признання двох протилежних початків вказує на ієрархічну поляризацію на космологічному, антропологічному та етичному рівнях, яка у ціннісних судженнях виражається як опозиція “добро – зло”.

Осмилення системи протиставлень почалося у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у зарубіжній науці. Питання природи дуалізму, генези ідеї бінарності цікавило представників міфологічної (М. Мюллер та його школа), структурно-типологічної або антропологічної (Г. Спенсер, Е. Тайлор, К. Леві-Строс та інші), психо-аналітичної або психологічної (Фройд і його школа), та соціологічної (Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський тощо) шкіл. Насамперед етнологів цікавила проблема, що є первинним в історії людського мислення – ідея бінарності, роздвоєння, чи ідея єдиного, яке розпадається на дві частини. На думку М. Мюллера, людині завжди було властиве почуття безкінечного або Божественного, а ідея роздвоєння виникла внаслідок хвороби мови. Дослідник вважав, що метафори і символи, за допомогою яких людина виражала ідею Божественного, уособлюючи його у величких об'єктах природи, в результаті помилки трансляції персоніфікувалися у божества. Аполлон був спочатку солярним божеством, а Дафна – уособленням зорі тощо. Як тільки в мові була встановлена опозиція між тілом і духом, філософія почала працювати над нею – виникли спіритуалістичні і матеріалістичні філософські системи, які знову звели воедино те, що розділила мова. Отже, напрямок динаміки бінарних опозицій – від єдності Божественного до роздвоєння і від нього знову до єдності.

Представники антропологічної школи, навпаки, вбачали цю динаміку в русі від протилежностей до єдиного. На переконання Г. Спенсера [2], примітивна людина раціональна, але через невеликий об'єм знань приходять до поверхневих висновків. Спостерігаючи, як рухаються сонце, місяць, зірки, хмари, людина прийшла до висновку про існування видимого і невидимого, або про два світи, тобто до ідеї роздвоєності. Потім дійшла до висновку, що, оскільки дуалізм існує в довколишньому світі, то він має існувати в людині. До цієї думки її могли підштовхнути спостереження над тінню, відображенням у воді, снами. Так виникла ідея власної дуальності, яка вдень проявляється тінню-самістю, а вночі – сном-самістю. Ця ідея підкріпилася в результаті спостережень над такими фізіологічними станами, як втрата свідомості, втрата чутливості, епілептичні випадки тощо, і в результаті смерть стала описуватися як тривала втрата чутливості. Якщо людина має двійника – душу, то двійника мають і тварини, і рослини, й інші матеріальні об'єкти. Ідея дуальності лягла в основу релігійної ідеї. Думка про існування духів стає ідеєю Бога, і духи далеких і видатних предків уявляються богами.

Близька до теорії Спенсера еволюційна теорія Е. Тайлора, який стверджував, що міфологічний вимисел, як і всі інші прояви людської думки, походить із досвіду. Із міфів і фольклорних творів, “винесених зі старого часу вічним потоком поезії і казки” [3, 123], можна судити, як люди думали колись. Роздуми над смертю, хворобами, станом трансу,

видіннями, снами привели до висновку про наявність чи відсутність душі, і цю ідею первісна людина спроектувала на предмети та об'єкти, які її цікавили. Відділена від тіла, душа уявлялася самостійною сутністю, і так виникла ідея надприродних сутностей. Міф є вірою в одухотворення всієї природи (анімізмом), і найвищою своєї точки ця віра сягнула в персоніфікації. Анімістичні пояснення міфів – результат розумового процесу мислячої людини, яка наблизилась до розуміння навколишньої дійсності за допомогою аналогії. З якою б недовірою не відносилася б до аналогії сучасна наука, “аналогія все ж таки лишається нашою головною зброєю, а на ранніх ступенях культури її вплив був майже безмежним. Аналогії, які ми зараз розцінюємо як вимисел, в очах людей минулого були дійсністю” [3, 137]. Тайлор вважав, що міфологія виникла із аналогії, а не з метафори чи “хвороби мови”, матеріальний міф – первинне, а словесний міф – вторинне утворення. Ця теорія дозволяє нам окреслити динаміку бінарності як рух від двох до одного, від землі і людського до неба і Божественного.

На відміну від Тайлора, його учень Е. Ленг не погоджувався з тим, що ідея Бога виросла із поняття духа чи душі. Він констатував наявність уявлень про єдиного Бога як творця світу у найпримітивніших племен планети, причому уявлення про Бога “в ході свого розвитку не потребували ніяких роздумів про сни чи привиди” [6, 38]. Ленг був упевнений, що монотеїзм передував дуалізму. Другий учень Тайлора Р. Марет вважав, що примітивні народи відчували в окремих людях якусь надзвичайну силу – ману, що викликала суміш захоплення, страху, подиву і поваги. Саме ці почуття стали відправними у поділі світу на сакральне і профанне. Такі позиції дозволяють зробити припущення про можливість існування “перед магічної”, якщо її можна так назвати, стадії мислення людства, що могла мати модель “від Творця до творінь. На жаль, ця гіпотеза не може бути науково проаргументована.

Важливою для з'ясування проблеми опозиційності є концепція В. Вундта, який вважав джерелом міфологічного мислення емоційні процеси, головним чином страх, що проектувався назовні. [6, 44] На первісності й превалюванні релігійних почуттів над релігійною поведінкою наголошували американські антропологи початку ХХ ст. Кроулі, ван Ганнеп, Д. Харрісон наводили аргументи на користь того, що віра і культ породжені кризами життєвого циклу, а релігія виникає внаслідок сильних емоційних стресів і переживань та зосереджена навколо основних життєвих подій, таких, як народження, юність, одруження, смерть. Теолог Г. ван дер Ліув підмітив, що первісні народи не сприймали протиріч, які лежали в основі їх мислення, оскільки їх насущні афективні потреби були перешкодою до досягнення істини. Це і становить, на його думку, метод магії або аутизм. Занурені в себе, вони бачили єдність протиріч, тобто те, що хотіли б бачити. Зіткнувшись із безвихідним станом, дикуни намагалися подолати його за допомогою винахідливості: втечі у свій внутрішній світ, де уява малює те, що є бажаним. Знахарі вірять, що вони за допомогою замовлянь можуть змінити світ, отже, вони належать до категорії людей, які постійно занурені у роздуми, як діти, жінки, поети, артисти, закохані та містики, злочинці, мрійники і божевільні. Всі ці люди також намагаються мати справу з реальністю за допомогою такого ж психологічного механізму [6, 48].

Пізніше подібний механізм спостерігав у своїх невротичних пацієнтів З. Фрейд, який заявив, що магічні обряди первісних людей відповідають психологічно нав'язливим діям і захисним формулам невротиків, які вірять, що можуть змінити зовнішній світ, просто думаючи про нього. Фрейд виділив бінарну опозицію, яка лежить в основі психічної діяльності людини: принцип задоволення і принцип реальності, який диктує відмову від задоволення в ім'я чогось надійнішого, хоча і відстроченого. Спроба пробитися думкою

через реальність лежить в основі потягу до життя і потягу до смерті. Фрейд розглядав життя як прагнення до відновлення порушеної життєвої рівноваги енергії, як обхідні шляхи до смерті, як безперервну боротьбу і компроміс двох непримиренних і протилежних потягів. [5, 31] За Фрейдом, три стадії розвитку індивіда: лібідо, нарцисизм і зрілість об'єкта, що залежить від батьків, але прагне самостійності, відповідають трьом фазам інтелектуального розвитку людства: магічній, релігійній і науковій. Фрейд зводить магію і релігію до психологічних станів напруги, фрустрації.

Представник еволюційної концепції розвитку Д. Фрезер вважав інтелектуальний прогрес невіддільним від промислового і визначав три стадії інтелектуального розвитку людства як тернарну опозицію: магічна – релігійна – наукова. Стадію магічного мислення він пояснював як “спотворену систему природних законів і хибний керівний принцип поведінки, одночасно помилкову науку і безплідне мистецтво” [4, 19]. Фрезер поглибив концепцію Тайлора, який виводив магію із неправильного застосування принципу асоціації ідей. Поділивши магію на гомеопатичну та контагіозну, Д. Фрезер зауважував, що помилка першої в тому, що схожість речей сприймається як ідентичність, а другої – що суміжність сприймається також як ідентичність. Можемо додати, що ці магічні принципи, свого часу виокремлені і описані Фрезером, започаткували культурну парадигму, лягли в основу релігійних вірувань, а у літературі набули статусу метафори і метонімії.

За асоціативним принципом магії первісна людина уявляла смерть як крок до воскресіння, розпад як наступне відродження, осінню зрілість і зимову смерть природи – як прелюдію до весняного відродження. Бінаризм смерті і життя в магічному мисленні впливав із закономірності в протіканні природних процесів. На наступній стадії розвитку мислення відчуття рівноправності з богами зникає, людина полишає надію на керування ходом природних подій з допомогою одних лише власних ресурсів і вбачає вмістилище надприродних сил у богах. “Магія відтісняється на задній план, уступаючи місце релігії [4, 93]. На цій стадії єдине розглядається як первинне, а бінарне – як похідне. Наукова упорядкованість є результатом кропітких спостережень за природними явищами. “Наукова стадія розвитку відроджує магічні уявлення про сувору закономірність природних процесів, що дає нам при уважному спостереженні можливість із точністю передбачити хід цих процесів і перетворити це передбачення в дію” [4, 665]. Етнограф вважав, що магія, релігія і наука – це способи теоретичного мислення, і колись на зміну науці має прийти якась вища і досконаліша гіпотеза. Нам лишається зауважити, що з точки зору “предковичної опозиційності” динаміка етапів розвитку мислення за Фрезером – це поетапне чергування едностей таких опозицій: “від людини до пояснення магічного Всесвіту” у магії, “від єдиного Божественного Всесвіту до людини” у релігії, “від людини до природного Всесвіту” у науці. Гіпотеза Фрезера про новий спосіб мислення частково підтверджується майже столітньою практикою з часів виходу “Золотої вітки”. Це по-новому осмислена на черговому етапі модель “від природного Всесвіту до Людини, здатної керувати ним у сучасній науці.

Перше ґрунтовне структурне дослідження бінарних опозицій у міфології було здійснене французьким філософом другої половини ХХ ст. Клодом Леві – Стросом, який вказав на логічні зв'язки між різнорівневими на парадигматичній та синтагматичній осі протилежностями у міфах туземців Нового Світу. Строс розглядав міф як відкриту багаторівневу структуру, що складається з потенційно необмеженої сукупності елементів, які перебувають у вільному стані та групуються за ознакою парного протиставлення факторів, причому жодному з них не дозволено працювати на себе у рамках спільного прагнення до визначення значення. “Замість неперервного або періодичного поступового

руху вперед міф постає як сукупність біполярних структур, аналогічних тим, які утворюють систему спорідненості” [1, 76]. Міфи включають і співвідносять декілька кодів одночасно. На відміну від своїх попередників, цей дослідник запропонував піддати аналізу не терміни, а взаємозв'язки між ними. Розглядаючи бінарні опозиції “сире – приготовлене довільно вибраного референтного міфу, Леві-Строс встановив їх зв'язок із опозиціями присутності і відсутності, чоловічого і жіночого, води і вогню, мокрого і сухого, свіжого і гнилого, гвалту і тиші, пустого і повного, вмістилища і вмісту, внутрішнього і зовнішнього, включеного і виключеного, Місяця і Сонця, культури і природи тощо. Дослідник визнав, що, працюючи в різних регістрах, міфи співвідносять одночасно декілька кодів та можуть передавати одне й те ж саме повідомлення за допомогою будь-якого з них: кулінарного, акустичного, соціологічного, космологічного тощо.

Леві-Строс заперечив думку про меншовартісність міфологічного мислення у порівнянні з філософським та науковим. Він довів, що міфологічне мислення здатне не лише розглядати образи, пов'язані з конкретним досвідом, а й оперувати вільними поняттями. Леві-Строс виокремив структури діаметрального типу, поділені навпіл, та структури концентричного типу - кругові відносно центру, навколо якого формуються менше і більше кола, а також структури, утворені із непарного числа елементів, найчастіше трьох. Розглядаючи дуальні організації в суспільстві, вчений висунув гіпотезу, що “троїстість і дуальність нерозривно поєднані між собою, бо друга ніколи не постає як така, а завжди як межа першої. ... Концентричний дуалізм сам є медіатором між діаметральним дуалізмом і троїстою системою, а перехід від однієї форми до іншої відбувається якраз через нього” [1, 146]. Автор відстоював позицію, що діаметральна форма дуальності статична, “це дуальність, яка сама не може подолати своєї межі, її перетворення не породжують нічого, крім дуальності, подібної до тієї, з якої починалися. Але концентрична дуальність динамічна; вона несе в собі приховану троїстість, або, якщо точніше, будь-яке намагання перейти від асиметричної троїстості до симетричної двоїстості передбачає концентричну дуальність, котра є двоїстою як остання й асиметричною як перша” [1, 146]. У діаметральній системі межа є несуттєвим елементом, половини визначаються через опозицію одна одній, а позірна симетрія структури створює ілюзію замкнутої системи. Концентрична ж дуальність не самодостатня. Вона завжди має співвідноситися з навколишнім середовищем, тобто цілиною, яка оточує подвійний комплекс. Леві-Строс вважав, що “антитези, які служать для вираження дуальності, залежать від двох різних категорій; одні справді симетричні, інші лише імітують симетрію; останні ж є нічим іншим, як тріадами, що набрали вигляду двоїстих систем завдяки логічній вигадці, яка полягає в тому, щоб розглядати як два гомологічні члени комплекс, утворений насправді одним полюсом і однією віссю, які належить до різних за природою об'єктів” [1, 149]. Отже, за гіпотезою етнологів, двоїста структура визначає класи, а троїста – взаємовідносини між ними. Двоїсту структуру можна означити як модельну або статичну, а троїсту – як динамічну.

Міф, як мова, виявляє специфічні властивості, які можна шукати лише вище звичайного рівня мовного вираження. Леві-Строс довів, що суть міфу визначається не окремими елементами, а способом їх поєднання. Ця система має два виміри: синхронічний і діахронічний, поєднуючи у такий спосіб властивості, характерні і для “мови”, і для “мовлення” [1, 201].

Отже, в зарубіжних етнологічних вченнях викладені діаметрально протилежні концепції щодо генези міфологічного дуалізму. Його динаміка – від єдності до роздвоєння чи навпаки – окреслюється в залежності від того, що береться за основу: Божественне чи

людське. Якщо першоосновою вбачається Божественне, то динаміка окреслюється як роздвоєння, а якщо за першооснову слугує людське – як злиття. Щодо постановки самого питання генези, нам імпонує думка британського антрополога Е. Прітчарда, який зауважував, що ставити проблему генези звичаю чи вірування безперспективно, оскільки історичні джерела, які б підтвердили той чи інший висновок, відсутні [6, 102]. Найпродуктивнішою, для опису динаміки фольклору є на наш погляд, концепція Леві-Строса, який на прикладі міфу вказав на текст як багаторівневу структуру, в якій парадигматичні і синтагматичні зв'язки будуються за концептами бінарності, а їх динаміка може бути описана як тернарна опозиція. Ця концепція є спробою осмислення циклічності розвитку буття за моделлю “від єдності до роздвоєння і від неї до нової єдності”.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Переклад з французької Зої Борисюк. – К., 2000.
2. Spenser H. The Principle of Sociology. V.1. 1882.
3. Тайлор Э. Первобытная культура / Пер. с англ. Д. А. Коропчевского. – М., 1989.
4. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Второе издание. Пер. с англ. – М., 1986.
5. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1989.
6. Эванс-Притчард Э. Теории примитивной религии / Э. Эванс-Притчард; Пер. с англ. А. А. Казанкова, А. А. Белика. – М., 2004.
7. Этнология: Культурология. XX век. Словарь. – С.-Петербург, 1997. – С. 575-597.

А н н о т а ц и я

Анализируются этнологические концепции М. Мюллера, Г. Спенсера, Э. Тайлора, Е. Ленга, Р. Маррета, В. Вундта, К. Леви-Стросса и других зарубежных авторов. Рассматриваются взгляды ученых на проблему, что является первичным в истории человеческого мышления, религии и искусства – идея бинаризма, то есть признание двух противоположных начал, или идея целого, которое в процессе раздвоения разъединяется.

Галина Журбелюк

ТРАГЕДИЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА І ПРОЯВИЙ ЙОГО ЕТНІЧНО-МЕНТАЛЬНИХ РИС

Виходячи із рівня сучасного наукового розуміння ментальності, її можна визначити явищем світоглядного порядку, специфічним рухливим складним (нелінійним) структуруванням, формою психічного відбиття, феноменом, вплив якого ще потребує аналізу. Це історично і етнічно обумовлений, конкретно визначений тип самоорганізації спільноти, в основі якого система сприяття, переробки і відображення унікального, неповторного образу світу з усім розмаїтим комплексом усталених властивостей людської психіки у вигляді відкритих чи частково притушених поведінкових реакцій–відповідей, конкретних виявів у ставленні спільноти і окремого суб'єкта, як її складової, до усіх суспільних явищ. Це відносно цілісний комплекс рис, джерелом яких є людська психіка, її несвідомі прояви, викликані дією певних факторів. За суттю вона являє сукупність пізнавальних, емоційних та вольових чинників.

Додамо, що ментальність етносу, основи якої закладались у значній мірі протягом